

Zsom Dóra

Okkult praktikák és mágikus miszticizmus a Kaufmann-gyűjtemény kézirataiban

Mágikus elemek a Kaufmann-gyűjtemény kézirataiban

A mágia és a misztika, vagy a mágia és a vallás közötti határ nehezen meghúzható. Ebben a cikkben nem törekszünk definíciók megfogalmazására, hanem olyan, általában mágikusnak tekintett jelenségek bemutatására teszünk kísérletet, mint a ráolvasások, jóslási technikák, védő amulettek, mágikus receptek, ábrák és diagramok, kvadrátok, titokzatos ábécék és a beavatatlanok számára érthetetlen nevek, illetve jelek.

Mágikus tartalmak olyan témájú kéziratokban is megjelennek, melyekben ezt nem várnánk. Érdekes megvizsgálni ebből a szempontból Kaufmann Dávid középkori héber kéziratgyűjteményét.¹ Bár a gyűjtemény természetesen nem tekinthető reprezentatív mintának sem a zsidó írásbeliségre, sem a középkori és modern kéziratok összességére, mégis tanulságos sorravenni tematikai egységeit, és megfigyelni azok jellegzetességeit. A gyűjteménynek a mai napig csak egyetlen nyomtatott katalógusa jelent meg, melyet Kaufmann tanítványa, Weisz Miksa készített 1906-ban.² Weisz tizenhét kategóriába sorolta a gyűjtemény csaknem hatszáz kéziratát. A hatszázas szám is félrevezető, és a kategorizálás sem lehetett könnyű, ugyanis a kéziratok jelentős része *colligatum*, vagyis gyűjteményes kötet, melybe több kéziratot (akár nyolcat, tízet vagy többet is) kötöttek egybe. Az egybekötött kéziratok műfaja nem feltétlenül egyezik, habár többnyire hasonló témájú szövegeket gyűjtöttek egy kötetbe. Egy jelzet alatt tehát valójában gyakran egy tucat kézirat is

□ A szerző habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Sémi Filológiai és Arab Tanszék; e-mail: zsom.dorottya@elte.btk.hu, ORCID: 0000-0001-9543-7210. A tanulmány az NKFI Alap támogatásával, az 134220 azonosítószámú OTKA-projekt keretében készült.

1 MTAK Keleti Gyűjtemény Kaufmann-gyűjtemény (a továbbiakban: Kaufmann).

2 *Néhai Dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratai és könyvei*. Összeállítja és ismerteti Dr. Weisz Miksa. Budapest: Alkalay Adolf és Fia, 1906.

található, melyek témája, keletkezési helye és ideje teljesen eltérő lehet. Weisz a kabbalának nevezett kategóriába sorolta általában a misztikus és mágikus tartalmú kéziratokat, így a varázskönyveket, mágikus receptgyűjteményeket és más, a kabbalától esetleg teljesen független mágikus iratokat is. Az alábbi lista Weisz tizenhét kategóriáját tartalmazza, és – a kabbala kategória kivételével – egységenként részletezi, hogy az adott kategóriába hány kötetet sorolt Weisz, mik ezeknek a köteteknek a jelzetei, hány kötet van a kategóriában, és ezek közül mennyiben és milyen százalékos arányban találkozhatunk amulettekkel, mágikus receptekkel és eljárásokkal, ráolvasásokkal, szám- és betűmisztikával, titokzatos és érthetetlen nevekkal, mágikus ábrákkal és hasonlókkal.

I. Biblia (1–16): 0 ³	0%
II. Exegézis (17–37, összesen 20): 2	10%
III. Nyelvészet, maszóra (38–49, összesen 11): 0	0%
IV. Halakha, responsumok (50–165, összesen 115): 7	6%
V. Aggada (166–172, összesen 6): 2	33%
VI. Kabbala (173–261, összesen 88)	
VII. Teológia és filozófia (262–297, összesen 35): 2	6%
VIII. Apologetika (298–311, összesen 13): 0	0%
IX. Prédikációk (312–330, összesen 18): 0	0%
X. Történelem (331–358, összesen 27): 0	0%
XI. Imakönyvek, liturgia (359–453, összesen 94): 10	11%
XII. Itáliai rabbik művei (454–490, összesen 36): 4	11%
XIII. Levelek (491–504, összesen 13): 2	15%
XIV. Matematika (505–521, összesen 16): 7	44%
XV. Orvostudomány (522–527, összesen 5): 4	80%
XVI. Költészet (528–552, összesen 24): 3	12%
XVII. Vegyes (553–591, összesen 38): 4	10%

3 Természetesen a Bibliának önmagában van misztikus és mágikus vonatkozása, de a gyűjtemény bibliakézirataiban nem talákoztunk olyannal, mely a szöveget további mágikus jellegű kiegészítésekkel látta volna el.

Talán nem meglepő, hogy az orvostudomány kategóriáján belül fordulnak elő a legnagyobb eséllyel mágikus jellegzetességek (a kötetek 80%-ában), de az talán kevésbé magától értetődő, hogy a második, mágiával leginkább érintkező kategória a matematika (40%). Ennek az lehet az oka, hogy Weisz a matematika kategóriába sorolta a csillagászat-tal kapcsolatos műveket, csak hogy a kéziratokban az asztronómia és az asztrológia gyakran keveredik, ez utóbbi pedig egyértelműen mágikus vonatkozású. Összességében azt mondhatjuk, hogy legnagyobb eséllyel a természettudományok területén találkozunk mágikus elemekkel. Ezenkívül az exegézis, vallásjog, aggada, teológia, liturgia, költészet műfajába tartozó kéziratokban is számottevően fordulnak elő mágikus-misztikus relevanciájú részletek, valamint levelekben is.

A mágikus szövegek szerkezete és vizuális jellemzői

A mágikus kiegészítések jelenléte a kéziratokban sokszor nem is nyilvánvaló. Oka, hogy gyakran tartalmaznak értelmezhetetlen firkákat, ábrákat, és ezek sokszor vizuálisan nagyon hasonlóak, mint az amuletteken előforduló mágikus jelek (hatágú csillag, ötágú csillag, különböző geometriai formák, négyzetek, háromszögek, körök, számsorok, ábécék, stilizált emberábrázolások). A mágikus kiegészítések helyenként marginális módon jelennek meg, például a kéziratban üresen maradt lapokra, fél oldalakra, lapszélekre írt ábrák, rövid feljegyzések formájában. Sokszor találkozhatunk a nagyobb szövegegységek között üresen maradt lapokon pontokkal és vonalakkal, melyeket az olvasó egyszerűen firkáknak vélhetne, vagy azt hihetné, hogy a másoló csak a tollát próbálgatta, holott ezeknek a pontoknak és vonalaknak mágikus vonatkozásuk van, melyet a későbbiekben tárgyalni fogunk.

A gyűjtemény kézirataiban megjelenő mágikus tartalmak vizsgálata abból a szempontból is releváns, hogy mi a könyv mint fizikai tárgy szerepe a középkorban és a modern korban, amikor még nem lezárt szöveg olyan értelemben, hogy ne lehetne hozzátenni, beleírni. A másolók gyakran eleve széles margót hagynak a szöveg körül, hogy a tulajdonos széljegyzeteket készíthessen, saját kiegészítéseket tehessen a szöveghez. Aki pedig a könyvet saját használatára, önmaga másolja, az a szöveget úgy alakítja, ahogy szeretné. Azt ír bele – akár a főszövegbe is –, amit szeretne, de még inkább a margóra, az üresen maradó lapokra, az előzéklapra, a címlap hátoldalára, a borító belső felére. Ezeken a helyeken

gyakran jegyeznek fel családi eseményeket, de találhatóak itt könyvlisták, számítások, firák, a toll próbálgatásának nyomai, tulajdonosi bejegyzések (mikor és hol, kitől vették a könyvet, mennyiért), átokformulák lopás ellen, védőformulák különböző kártevők ellen (könyvmoly, penész), versek, imák, ráolvasások, mágikus receptek, amulettek. A kodikológiai tanulmányok egyelőre kevésbé vizsgált aspektusai közé tartozik, hogy megfigyelhetőek-e összefüggések a könyv főszövegének műfaja és az egyéni kiegészítések között; hogyan formálja a másoló-olvasó saját képére, saját céljainak megfelelően a szöveghordozót, és hogyan változik ez a jelenség a nyomtatás megjelenése után, amikor a kézirat szerepe, státusza módosul.

A mágikus szövegek vizuális jellemzői annak függvényében változnak, hogy a kézirat eleve mágikus témájú-e, vagy csak ilyen jellegű kiegészítéseket tartalmaz.⁴ Vizuális jellemzőnek tekinthetünk mindent, ami a pusztá szövegen túlmutat: a betűtípust, ismeretlen karakterek használatát, a szöveg elrendezését, a grafikus kiegészítőket, diagramokat, ábrákat és hasonlókat. Az eleve mágikus műnek készülő kéziratok vizuálisan a tudományos művekkel mutatnak hasonlóságot, elrendezés szempontjából azok formai jellegzetességeit hordozzák. A szöveget gyakran több bevezetés is megelőzi, különböző tematikus indexek zárják, az egyes tételek (például mágikus receptek, ráolvasások) címszavak szerint ábécésorrendbe lehetnek állítva. Az egységeket címek, alcímek tagolják, margóra írt jegyzetek kísérik, tematikus listák egészítik ki, az alegységeket pedig számozzák. A szövegegységek kezdete és vége legtöbbször vizuálisan jól érzékelhető, sorkihagyás különíti el a megelőző és a következő résztől.

Ami mégis első pillantásra megkülönbözteti az ilyen szövegeket más műfajoktól, az a mágikus jelek és diagramok jelenléte. Ilyenek például az antik mágikus gyökerekkel rendelkező úgynevezett „charaktêrek”, melyek a héber ábécé betűit úgy módosítják, hogy a betűkhöz különböző pontokon kis köröket illesztenek, ezzel megnehezítve az alapkarakter

4 A mágikus szövegek vizuális jellegzetességeiről lásd: Harari, Yuval: Functional Paratexts and the Transmission of Knowledge in Medieval and Early Modern Jewish Manuscripts of Magic. In: Kupfer, Marcia – Cohen, Adam S. – Chajes, J. H. (eds.): *The Visualization of Knowledge in Medieval and Early Modern Europe. Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages*. Turnhout: Brepols, 2020. 183–210.

felismerését. A karakterek így egyfajta titkosírásként funkcionálnak.⁵ Jellemző továbbá a karakterlánc (*string letters*) használata is: ezek egymás után fűzött apró jelek, leggyakrabban vonalkák, melyek vagy egy vízszintes vonalon függenek, vagy azon állnak. A mágikus ábrák között leggyakrabban különböző geometriai formákat találunk, pentagramot, hexagramot, kört, négyzetet. A négyzetek között különleges helyet foglal el a mágikus kvadrát, melyről a későbbiekben részletesen szólunk. Figurális ábrázolások is előfordulnak, különösen stilizált ember- vagy állatalakok, melyeket az amulettre kell rajzolni, vagy a mágikus eljárás során valamely cél elérésének érdekében ábrázolni. Jellemző továbbá a képpé szerkesztett írás is, különösen a háromszög alakba rendezett szöveg, mely tartalmilag gyakran névlecsökkentést jelent (*pterygoma*): ugyanazt a szót, leginkább egy érthetetlen mágikus nevet leírnak többször egymás alá, de minden egyes ismétlésénél hagyják az előző sor kezdőbetűjét, így csökkentik a nevet végül egyetlen betűre. Található a kéziratokban ezenkívül valamilyen kultikus tárgy alakjába írt szöveg is, például zsoltáridézet (gyakran a 67. zsoltár) hétágú gyertyatartó formában. Vizuálisan feltűnő lehet a szövegek sporadikus vokalizálása is, ami elsősorban az érthetetlen nevek (*nomina barbara*), varázsszavak kiejtését hivatott megkönnyíteni. Ezeket a különleges varázserőt hordozó, értelmezhetetlen szavakat gyakran más betűtípussal is írják, ezzel is kiemelve jelentőségüket. Például egy kurzív írással másolt szövegben a varázsszavakat, angyal- és démonneveket sokszor kvadrátírással másolják, ezzel különböztetve meg őket a ráolvasás többi részétől.

A tudományos szövegekhez hasonló szerkezeti elem a lista, mely különösen a mágikus receptgyűjtemények műfajára jellemző. Felépítésük általában a következő: rövid cím, mely megjelöli a mágikus eljárás célját vagy tárgykörét (például szerelem, utazás, betegség, terhesség, elvesztett tárgy megtalálása, üzleti siker). A betegségeket, testi problémákat legtöbbször egészen pontosan megnevezik: láz, köhögés, szemgyulladás, fejfájás, görcsök, vetélés stb. Ezután következik a mágikus eljárás leírása: milyen anyagokat, milyen arányban és hogyan kell felhasználni; milyen ráolvasást kell recitálni; mikor és milyen állapotban kell az eljárást végezni (például rituálisan tiszta állapotban, böjtölve, fehér ruhába öltözve, bizonyos irányba fordulva, a szavakat bizonyos anyagok, pél-

5 A karakterek megjelenéséről az ókori és középkori zsidó mágiában lásd: Bohak, Gideon: The Characteres in Ancient and Medieval Jewish Magic. *Acta Classica: Universitatis scientiarum Debreceniensis*, 47, 2011. 25–44.

dául víz vagy olaj felett kimondva, napkeltekor, éjféltkor, a hold adott fázisában, a hét adott napjain); milyen füstölőszert kell égetni; milyen amulettet kell készíteni (milyen anyagra és mivel kell írni: például vásra, ónra, tiszta állat bőrére, csontra, papírra; adott színű és összetételű tintával, vérrel, illatszerrel); milyen szöveget kell az amulettre írni, milyen ábrát rárajzolni, hová kell elhelyezni (testen kell viselni, falra akasztani, küszöb alá tenni stb.).

A misztikusabb jellegű receptek az ember szellemi és lelki állapotára nézve is tartalmazhatnak utasításokat, amilyen például a megfelelő koncentráció és ráirányultság, az eljárásra felkészítő különféle misztikus gyakorlatok. A listák mellett gyakran találhatóak hozzátoldások: az egyes anyagok, növények neveinek fordítása más nyelvre, alternatív verziók, ugyanazon amulett különböző felhasználásai. Természetesen nem minden recept tartalmazza mindezeket az elemeket, egyes receptgyűjtemények egészen rövid, egy-két soros szövegegységekből állnak, mások részletesebbek. A részletes gyűjtemények nehezebben áttekinthetőek, ezért azokat gyakrabban kíséri tematikus index. Az egyes recepteket rendszerint számozzák, a rövid címet vizuálisan is kiemelik: előtte-utána kihagyott sorokkal, valamilyen grafikai kiemeléssel (keret, betűtípus, szín).

Más a helyzet a kéziratokban esetlegesen előforduló mágikus szövegekkel. Ezek sokszor nem illeszkednek integránsan a főszövegbe, pusztán praktikus okokból kerülnek az adott kéziratba, a fennmaradó üres helyekre. Ilyenkor tudatos szerkesztésről természetesen nem beszélhetünk, kivéve talán a recepteket, melyek sokszor megőrzik a teljes listák szerkezeti elemeit, ami feltehetően annak a jele, hogy szerkesztett receptgyűjteményből másoltak ki részleteket vagy egy-két fontosnak ítélt receptet. Saját használatra másolt, tulajdonképpen jegyzetfüzetként funkcionáló kézirat esetében rövid mágikus szövegek bárhol előfordulhatnak, míg teljes tudományos művek másolatai esetén az ilyen jellegű feljegyzéseket inkább az előzéklapon, a címlap hátoldalán vagy az utolsó oldalakon találhatjuk. Előfordul, hogy a szövegbe utólag beleírt mágikus részlet témájában kapcsolódik a főszöveghez, például orvosi szövegben gyakran alternatív gyógymódként bemásolt mágikus recepteket is találhatunk.

Mágikus kvadrátok

A Kaufmann-gyűjtemény tizenhárom kéziratában lelhetők fel mágikus kvadrátok,⁶ vagyis a kötetek 2%-ában. A kvadrátok leggyakrabban mágikus kéziratokban fordulnak elő, de megtalálhatóak liturgikus, orvosi, matematikai, asztrológiai és más szövegekben is. Leggyakoribb a legegyszerűbb, háromszor hármass kvadrát, mely az ábécé első kilenc betűjét (egyben az ezeknek megfelelő kilenc számjegyet) tartalmazza. Ezt követi az ötször ötös kvadrát, melyben az első öt páratlan szám, illetve az ezeknek megfelelő betűk helyezkednek el. Találkozhatunk azonban a számokat egytől tizenhatig vagy egytől huszonötig tartalmazó kvadrátokkal is, valamint olyanokkal, melyeket misztikus nevek betűiből vagy kezdőbetűiből alkottak.

Háromszor hármass mágikus kvadrátok. Kaufmann A 526, 378.

A mágikus kvadrát egy négyzet, mely tetszőleges számú sorra és oszlopra bontott négyzetrácsot foglal magában. A négyzet alakú táblázat minden cellájába egy-egy számot írnak, melyek összege soronként, oszloponként, illetve a négyzet átlóin összeadva megegyezik.⁷ Általában egytől a

⁶ Kaufmann A 149, 240, 247, 269, 271, 419, 442, 444, 488, 520, 521, 526, 527.

⁷ Sesiano, Jacques: *Magic Squares in the Tenth Century: Two Arabic Treatises by Anṭākī and Būzjānī*. Cham: Springer, 2017. 3. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-52114-5>.

kvadrát celláinak számával megegyező számig terjedő számot tartalmaz, és a számjegyek nem ismétlődnek. Mivel héberül a számokat eredetileg betűk jelzik (vagyis a betűknek számértékük van), a kvadrát esetében a betű és a szám fogalma, misztikus tartalma összekeveredik. Ez lehet az oka annak, hogy a kvadrát készítéséhez megkövetelt matematikai tulajdonságokat figyelmen kívül hagyva olyan kvadrátokat is készítettek, melyekben a betűk hangértéke játszotta a fő szerepet (vagyis hogy egy adott szót vagy nevet adjanak ki), és ilyenkor a kvadrátba írt betűk ismétlődhettek is. A kvadrátformának tehát önmagában, a matematikai követelmények maradéktalan teljesülése nélkül is metafizikai jelentőséget tulajdonítottak.

Az első mágikus kvadrátokat vagy Indiában,⁸ vagy Kínában⁹ alkották meg. Az iszlám világban a 9. századtól terjedtek el, első ismert előfordulásuk egy orvosi szövegben található, ahol egy háromszor hármaskvadrátot ismertetnek mint a szülés lefolyását megkönnyítő eszközt.¹⁰ A zsidó kultúra minden bizonnyal muszlim közvetítéssel vette át a kvadrátok használatát. Az első ismert kvadrátok a kairói genizában maradtak fenn, melynek legkorábbi kéziratait túlnyomó többségben a 10. századra datálják.¹¹ Mindezek a kultúrák a kvadrátok matematikai tulajdonságai mellett, vagy talán éppen annak következtében, természetfeletti képességeket is tulajdonítottak a kvadrátoknak.

Különös fontossággal bír a legegyszerűbb, háromszor hármaskvadrát, melyben a kínaiak a világegyetem szimbólumát látták, a középen elhelyezkedő ötös számban pedig nemcsak a körülötte álló számok mediánját ismerték fel, hanem a világ közepén elhelyezkedő Középső Birodalmat, a birodalom szívét megtestesítő császárt, végső soron pedig

8 Tolsa, Cristian: The Earliest Arabic Magic Squares. *Suhayl*, 18, 2020. 7–24.

9 Cammann, Schuyler: The Evolution of Magic Squares in China. *Journal of the American Oriental Society*, 80 (2), 1960. 116. DOI: <https://doi.org/10.2307/595587>.

10 A *Firdaws al-hikma* című enciklopédiában, melyet 'Alī ibn Sahl Rabbān aṭ-Ṭabarī perzsa orvos írt, lásd: Tolsa, 2020. 8.

11 Cambridge University Library. Például T-S K 1.9 és T-S K 2.7. A kairói genizát a 19. század végén fedezték fel a fusztaí Ibn Ezra zsinagóga padlásán, ahol több száz éven keresztül gyűjtötték és raktározták a zsidó közösség tagjainak elhasználódott, feleslegessé vált iratait, műfaji megkötés nélkül. Fuzstát a muszlim uralom alá került Egyiptom első fővárosa volt, és hamarosan egybeolvadt a közelében 969-ben alapított Kairóval. A genizában fennmaradt kéziratok túlnyomó többsége a 10–13. század közti időszakra datálható, bár kis számban korábbi és későbbi iratok is megőrződtek. A kéziratok töredékes formában maradtak fenn, datálásuk emiatt nem egyértelmű.

az *axis mundit*.¹² A diagramot nem statikusan képzeltek el, hanem folyamatos mozgást tulajdonítottak neki, melynek kiindulópontja a közepső szám, az ötös (illetve a neki megfelelő koncepció) volt, mely előre rögzített sorrendben járta körül a többi számot, végül a központba visszatérve, és onnan újból elindulva. Ez a periodikus mozgás az örök visszatérés és az univerzum örökké ismétlődő megújulását szimbolizálta. A háromszor hármass kvadrát a benne rejlő matematikai tulajdonságok miatt volt alkalmas kozmológiai elképzelések kifejezésére: például az ötös szám nemcsak vizuálisan helyezkedik el középen, hanem a körülötte lévő számok számtani átlaga is; továbbá az öt szorozva hárommal (a háromszor hármass kvadrát alapszáma) egyenlő tizenöttel, ami a négyzet összes sorának, oszlopának és átlójának állandó összege; az öt szorozva kilenccel (a kvadrát celláinak száma) egyenlő negyvenöttel, ami megegyezik a négyzetbe írt összes számjegy összegével, és így tovább.

Így a diagram képes volt matematikai úton kifejezni a centralitást, a harmónia és az egyensúly gondolatát. Mivel pedig eredetileg a számjegyeket fekete, illetve fehér pontok csoportjai alkották (aszerint, hogy páros vagy páratlan számokat jelenítettek meg), a kvadrát a jin és jang dinamikus egyensúlyát is jelképezte, az egymást kiegészítő ellentétpárt, mely révén az univerzum működik. A metafizikai eszmék kifejezése mellett azonban gyakorlatias elképzelések, hiedelmek is kapcsolódtak a kvadráthoz: jóslási eszközként használták, és védőamulettnek tekintették.¹³

Ugyanez jellemző az iszlám kultúrára is: a kvadrátok egyrészt metafizikai eszméket fejeztek ki, mint például a világegyetem rendjét vagy bizonyos isteni tulajdonságok működését; másrészt viszont pusztán mágikus eszközökként használták őket, amelyek segítségével gyakorlati célokat lehet elérni. A kvadrátokkal kapcsolatos legkorábbi eszmefuttatás a *Tisztaság Testvéreinek Enciklopédiája* című terjedelmes műben található, melyet Irakban szerkesztettek össze a 10. században. A geometriáról szóló traktátus nyolc kvadrátot ír le részletesen, miután elmagyarázza, hogy a kvadrátok a geometriai alakzatok jellemzőit és a számok tulajdonságait ötvözik, és ez a kombináció olyan minőséget hoz

12 Cammann, Schuyler: Islamic and Indian Magic Squares. I. *History of Religions*, 8 (3), 1969. 186. DOI: <https://doi.org/10.1086/462584>.

13 A háromszor hármass kvadrátról a kínai kultúrában lásd: Cammann, Schuyler: The Magic Square of Three in Old Chinese Philosophy and Religion. *History of Religions*, 1 (1), 1961. 37–80. DOI: <https://doi.org/10.1086/462439>.

létre, mely a kettőn túlmutat, és egymás nélkül nem létezhetne.¹⁴ Tehát az értekezés szerzője szerint a számok hatása fokozódik, ha bizonyos geometriai alakzatokba rendeződnek. A konkrét felhasználást illetően a talizmánokról szóló traktátus tanulmányozását ajánlja,¹⁵ amelyet az egész mű legfontosabb részének tekint. Ez az enciklopédia utolsó és leghosszabb traktátusa, mivel – a szerzők szerint – a mágia tanulmányozásának előfeltétele a korábban tárgyalt összes tudomány megértése.¹⁶ Az enciklopédia szerzői által vallott elmélet szerint mind a számok, mind a geometriai alakzatok az univerzum ereje által működnek, és a számok misztikus tulajdonságait módosítják azok a geometriai formák, amelyekbe szerkesztik őket. A számok és a geometriai alakzatok kombinációja hatást tud gyakorolni a realitásra, és meg tudja változtatni az univerzum rendjét.

A zsidó írásbeliségben fennmaradt legkorábbi mágikus kvadrátokat nem övezi elméleti diszkusszió, így csak találgathatunk azzal kapcsolatban, a kairói geniza korában vajon milyen működési racionálét feltételezhettek mögöttük. Mivel azonban a kabbalisták nagy érdeklődést mutattak a betűmisztika iránt, nem meglepő, hogy kabbalista írók munkáiban elvéve találkozhatunk a kvadrátok feltételezett metafizikai tulajdonságaival kapcsolatos elméleti magyarázatokkal. Ezen gondolatok tárgyalását azonban a kvadrátok elméletének titokzatos volta és a misztikus tudás átadásának hagyományos szabályai erősen korlátozták. Amint azt a témáról röviden író Jozsef Cahaj (16. század, Damaszkusz) megjegyzi, az efféle misztikus tudást nem szabad írásban hagyományozni, nehogy avatatlan kezekbe kerüljön, ezért csak módjával lehet felfedni valamennyit a kvadrátokat konstruáló titkokból. Ezek közé tartozik az égitestek és a kvadrátok kapcsolata, valamint a kabbalisták által feltételezett tíz isteni szféra (*szefirot*) és a kvadrátok kapcsolata. Cahaj felfogása szerint a kvadrátok meditációs eszközök, melyek révén a misztikus beléphet a szefirot rendszerébe, vagyis megközelítheti Istent. A négyzet alakú táblázatok sorait úgy képzelte el, mint házakat, a táblázat celláit pedig mint szobákat. A misztikus az első szobán keresztül belép az adott házba, majd a szobákon végighaladva bejárja az első házat. Kontemplációba merülve a szobát elárasztó, minden szobában más

14 *Iḥwān aṣ-Ṣafāʾ: Rasāʾil iḥwān aṣ-ṣafāʾ*. I–IV. Bustānī, Butrus (ed.). Beirut: Dār Ṣādir, é. n. I. 109.

15 *Iḥwān aṣ-Ṣafāʾ*, é. n. I. 114.

16 *Iḥwān aṣ-Ṣafāʾ*, é. n. IV. 283.

színű isteni fényt szemléli, aminek révén fokozatosan megvilágosodik. A kvadrátokkal folytatott meditációs gyakorlatot elkülönülve, speciális testtartást felvéve kellett folytatni, összegörnyedve, a fejet a térdek közé szorítva. A gyakorlat elvégzése során egy misztikus imádságot kellett recitálni, melynek tíz fohásza Isten tíz nevén keresztül a tíz szférához kötődik.¹⁷

A Kaufmann-gyűjtemény kvadrátjait nem kísérik hasonló elméleti magyarázatok, felhasználásuk legtöbbször inkább praktikus természetű. Amint említettük, a leggyakrabban előforduló kvadrát a háromszor hármas, mely a számokat egytől kilencig tartalmazza (akár betűvel, akár – esetenként – az Európában használatos számjegyekkel leírva).¹⁸ Ahogy a kínai kultúrában, úgy a zsidó kultúrában is az adhatta a kvadrát népszerűségét, hogy matematikai tulajdonságai képesek voltak a vallási rendszer alapvető tételeit kifejezni. A kvadrát középső celláját elfoglaló számot, az ötöst héberül a H betű jelöli, ami egyben Isten ki-mondhatatlan nevének legelterjedtebb és legegyszerűbb rövidítése vagy helyettesítése is. Ily módon a kvadrát az istenközpontú világkép vizuális reprezentációja. A négyzet egyes oszlopaiban, soraiban lévő számjegyek összege bármely irányból összeadva tizenöt, ami a JH betűk számértékével egyezik (ami a tetragrammaton rövidítése), habár vallási okokból hétköznapi számolásban a tizenötös számjegyet a JH betűk (számértékük 10+5) helyett a profanizálás elkerülése végett a TV betűk (számértékük 9+6) jelölik. A kvadrátban helyet kapó összes számjegy összege pedig negyvenöt, ami az úgynevezett „kifejtett” tetragrammaton betűinek számértékével egyezik. Egy szó kifejtett, kiterjesztett alakját úgy kapjuk meg, hogy a szó minden egyes betűjének teljes nevét leírjuk. A tetragrammaton esetén ez J (JVD=20) H (HA=6) V (VAV=13) H (HA=6); 20+6+13+6=45. Következésképpen a háromszor hármas kvadrát Isten nevének vizuális reprezentációja, mely kifejezi Isten központi helyét az univerzumban, sőt az univerzum és Isten esszenciális egységét is (hiszen nemcsak az origó, a kvadrát középpontja, hanem a kvadrát egésze is Isten nevét rejt).¹⁹

17 Kaplan, Aryeh: *Meditation and Kabbalah*. Boston, MA – York Beach, ME: Weiser Books, 1985. 158–166.

18 Lásd: Kaufmann A 419.

19 A háromszor hármas kvadráttal kapcsolatos feltételezésekről, például az égitesteknek, fémeknek vagy más anyagoknak való megfeleltetésről lásd: Budge, E. A. Wallis: *Amulets and Talismans*. New York: University Books, 1961. 394.; Schrire, Theodore: *Hebrew Magic Amulets: Their Decipherment and Interpretation*. New York: Behrman House, 1982. 64–67.

Mindezek a gondolatok a Kaufmann-gyűjtemény kézirataiban kifejtett formában nem lelhetőek fel. A háromszor hármis kvadrátot legtöbbször tisztán praktikus mágikus eszközként említik. Leginkább a vajúdas, a szülés megkönnyítésére ajánlják,²⁰ vagy olyan eszköznek tekintik, mely révén megvilágosító álmot lehet kérni,²¹ esetleg a hatalmasságok elleni védelmet szolgálhatja.²² A kvadrát matematikai tulajdonságairól az Avraham Ibn Ezrának (1089–1164/1092–1167) tulajdonított, *Szefer ha-Sem* (A Név könyve) című kéziratban esik szó, ez azonban metafizikai vonatkozású jellegzetességeket nem említ. Mégis a kontextus, vagyis az a tény, hogy a kvadrát éppen egy Isten nevééről, annak betűiről és számértékeiről szóló munkában kapott helyet, egyértelműen azt jelöli, hogy a kvadrátnak misztikus relevanciája van.

A Kaufmann-gyűjteményben a háromszor hármis kvadrát orvosi, mágikus, misztikus és matematikai szövegekben fordul elő. Egyazon kézirat többször is említheti, más és más funkciókat tulajdonítva neki. Például a Kaufmann A 269 jelzetű kéziratban három különböző funkcióval is megtaláljuk (szülés könnyítése, védelmező amulett, álmokérés). Egyes kéziratokban rövid, egy-két soros instrukciók kísérik a kvadrátot, míg másokban hosszabb, részletes leírást találunk (milyen anyagra kell írni, milyen anyagokkal való érintkezést kell elkerülni, milyen bibliai szakaszokat kell mellé írni, illetve recitálni, milyen misztikus neveket kell kimondani, milyen fizikai állapotban kell lenni, milyen ruhát és kultikus eszközöket kell viselni, hol kell a gyakorlatot végrehajtani).²³

Meg kell említenünk az ötször ötös kvadrátokat is, melyek az *alef, gimel, he, zajin* és *tet* betűket tartalmazzák, vagyis a páratlan számokat egytől kilencig. Ez a kvadrát a muszlim mágiában jól ismert, és ott általában ártó funkciót tulajdonítanak neki, hiszen a páratlan számokat misztikus értelemben a szorongással, szorongattatással hozzák összefüggésbe.²⁴

20 Kaufmann A 269, 81.; Kaufmann A 488, 9.; Kaufmann A 526, 378.

21 Kaufmann A 269, 80.; Kaufmann A 520, 206.; Kaufmann A 526, 431–432.

22 Kaufmann A 269, 81.; Kaufmann A 526, 433.; Kaufmann A 527, 91.

23 Részletes, részben misztikus instrukciókat lásd például: Kaufmann A 526, 378., 431–432.

24 Meg kell jegyezni, hogy a szorongás, szorongattatás (*qabā*) nem szükségszerűen negatív fogalom az iszlám misztikában. A szúfi miszticizmus gyakran ellentétpárokkal dolgozik, melyek lehetnek isteni attribútumok vagy a misztikus lelkiületének változó állapotai is. Azonban az ellentétpár mindkét tagját szükségesnek, egymást kiegészítőnek és feltételezőnek tekintik, így van ez a szorongás-elengedettség ellentétpár esetén is. A „szorongás betűit” felhasználó muszlim amulettekről lásd: Canaan, Tewfik: *The Decipherment of Arabic Talismans*. In: Savage-Smith, Emilie (ed.): *Magic and Divination in Early Islam*. Aldershot: Ashgate, 2004. 161.

Az ötször ötös amulett a Kaufmann-gyűjtemény két kéziratában fordul elő. A Kaufmann A 149 jelzetűben (16–17. század, itáliai kurzív írás) egy mágikus receptgyűjtemény részeként találkozhatunk vele, míg a Kaufmann A 444 jelzetűben (18. század, észak-afrikai írás) egy judeo-arab nyelvű *haggada* után, valamint egy liturgikus költeményeket tartalmazó válogatás elé, a fennmaradó üres helyre másolták. Az első kéziratban részletes utasításokat találunk az amulett elkészítésére és céljára: „égi gyógyítást” hoz annak, aki a hónap megfelelő napján a megfelelő bibliai passzusokat, zsoltárverseket recitálva leírja őket. Érdekes, hogy a kvadrátba írt számokat nem szabad tetszőleges sorrendben leírni, hanem az ábécé sorrendjét megtartva kell másolni. A betűk leírásának sorrendjére vonatkozó hasonló előírásokkal az arab varázskönyvekben is találkozhatunk.²⁵ A második kéziratban található kvadrát célját és felhasználási módját nem közlik, de a kontextus (liturgikus szövegek) inkább arra enged következtetni, hogy nem tulajdonítottak neki ártó, negatív hatást.

Ötször ötös kvadrát. Kaufmann A 444, 15.

25 Ṭūḥī, ‘A. F. S: *al-Bidāya wa-n-nihāya fī ‘ulūm al-ḥarf wa-l-awfāq*. Cairo: k. n., é. n. 164–165.

A Kaufmann-gyűjtemény kézírataiban találkozhatunk különböző négy-szer négyes kvadrátokkal is, például olyanal, amely a számokat egytől tizenhatig tartalmazza.²⁶ Kísérőszövege szerint a kvadrát egy misztikus nevet rejt, és különböző betegségek ellen hatásos. A kontextusa misztikus: egy olyan lista után található, mely Isten neveit sorolja fel, a nevek betűinek száma szerint sorba állítva (az első név egy betűből áll, az utolsó huszonhétből). Egy másik négyszer négyes kvadrát az AHVH betűket kombinálja, így szigorúan véve nem is felel meg a mágikus kvadrát matematikai követelményeinek, hiszen az ötös számérték (a H betű) ismétlődik benne.²⁷ A kvadrát nem hozható összefüggésbe az előtte és utána található szövegekkel, feltehetően másolója (akinek a kézírása feltűnően kezdetleges) egy üresen maradt oldalt használt fel. A kvadrát mellett a megfelelő ráolvasás szerepel, illetve felhasználásának módja.

A kvadrátot alkotó betűk a muszlim hagyományban ismert „Isten kilencvenkilenc leggyönyörűbb neve” közül hétnek a kezdőbetűi. Kaufmann A 521, 87.

A gyűjtemény legérdekesebb, Maimonidésznek tulajdonított kvadrátja arab eredetre tekint vissza, melyet nyomokban őriz. A muszlim hagyományban közismert „Isten kilencvenkilenc leggyönyörűbb neve” közül hétnek a kezdőbetűivel operál, de a teljes neveket is közli (arabul). Két példányban is megtalálható a gyűjteményben (Kaufmann A 240, 49. és

26 Kaufmann A 488, 8. A kéziratot a 18. században itáliai írással másolták.

27 Kaufmann A 442, 43. A kéziratot a 19. században, észak-afrikai írással másolták, és judeo-arab részeket is tartalmaz.

Kaufmann A 521, 87.), de egy teljesebb judeo-arab változata a Monasterio de San Lorenzo de El Escorial könyvtárában is fennmaradt. Ebben a példányban a kvadrát a Koránból vett idézetek koncentrikus köreinek közepén helyezkedik el.²⁸

Geomancia

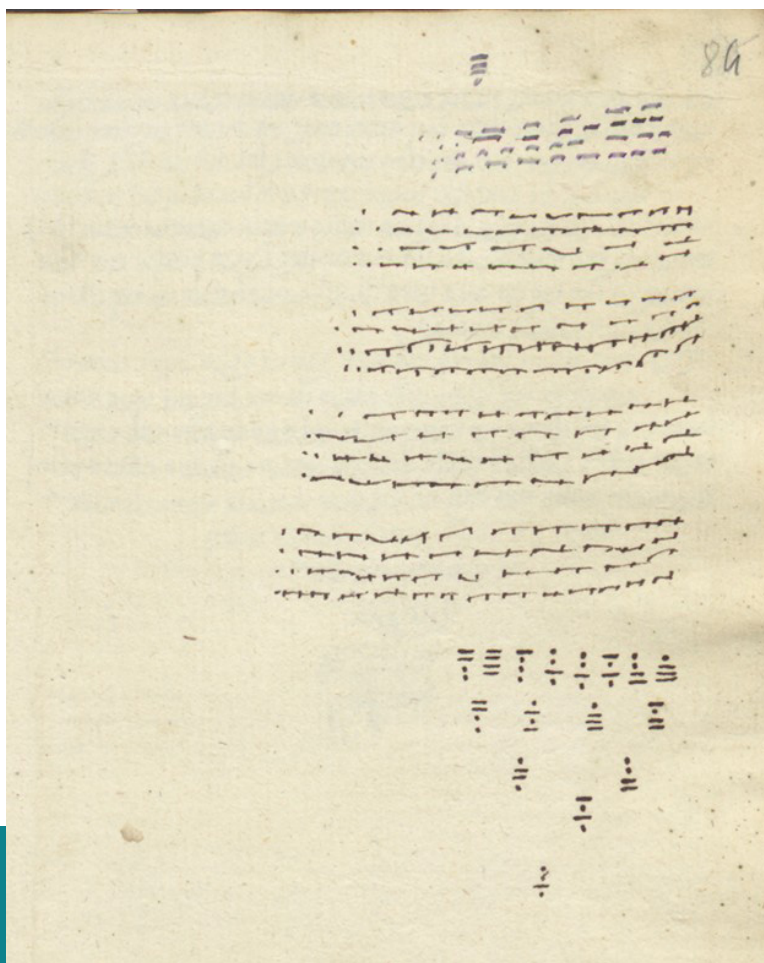
A kéziratok margóin, üresen maradt oldalain gyakran találkozhatunk egymás alatti sorokba írt pontokkal és vonalakkal, melyeket talán firkáknak vélhetnénk, vagy amelyekről azt gondolhatnánk, hogy a másoló a tolla hegyét próbálgatta. Azonban nem erről van szó. Ezek a pontok és vonalak a muszlim kultúrában elterjedt földjósáláshoz használt ábrák és diagramok létrehozását szolgálják. A pontokat eredetileg homokba kellett írni (innen a technika neve: arabul *ilm ar-raml*, *khaṭṭ ar-raml* vagy *ḍarb ar-raml*, vagyis a homokba vetett jelek értelmezésének tudománya; héberül *goral ha-hol*, vagyis homok-sorsvetés).²⁹ Összesen tizenhat sornyi pontot írnak egymás alá öntudatlan kézmozgással, számolás és odafigyelés nélkül. A pontok páros vagy páratlan számát alapul véve ezután egy meghatározott módszert követve a tizenhat sorból négy jelet hoznak létre, majd ezek kombinációjával újabb tizenkettőt, összesen tehát tizenhatot. A jeleket diagramba rendezik, melyet aszerint interpretálnak, hogy a diagram adott pozíciójában milyen alakú jel található.

28 Erről a kvadrátról lásd: Zsom, Dora: A Judeo-Arab Fragment of the Magical Treatise Kitāb Dā'irat al-Ahruf al-Abḡadiyya. *Arabist*, 38, 2017. 95–120. DOI: <https://doi.org/10.58513/ARABIST.2017.38.5>. A Kaufmann-gyűjtemény kvadrátjairól részletekbe menően lásd készülő cikkemet, mely *Magic Squares in the Hebrew Manuscripts of the Kaufmann Collection* címmel fog megjelenni.

29 Az arab geomanciáról lásd például: Fahd, Toufic: *La divination arabe. Études religieuses, sociologiques et folkloriques sur le milieu natif de l'Islam*. Leiden: Brill, 1966. 196–204.; Fahd, Toufic: Khaṭṭ. In: *Encyclopaedia of Islam*. New Edition, IV. Leiden: Brill, 1978. 1128–1130.; Savage-Smith, Emilie – Smith, Marion B.: Islamic Geomancy and a Thirteenth-Century Divinatory Device: Another Look. In: Savage-Smith, 2004. 211–224.; Chahine, Iman C.: Ilm Al-raml: A Case Study in Mathematizing Divination Systems Using Modular Arithmetic. *The Oriental Anthropologist*, 21 (1), 2021. 30–48. DOI: <https://doi.org/10.1177/0972558X20975648>. A héber és judeo-arab geomanciáról lásd például: Rodríguez-Arribas, Josefina: Divination according to Goralot: Lots and Geomancy in Hebrew Manuscripts. In: Palazzo, Alessandro – Zavattero, Irene (eds.): *Geomancy and Other Forms of Divination*. (Micrologus Library 87.) Firenze: Sismel, 2017. 243–270.; Villuendas Sabaté, Blanca: *La geomancia en los manuscritos judeo-árabes de la Gueniza de El Cairo*. Córdoba: CNERU-CSIC, 2012; Villuendas Sabaté, Blanca: Arabic Geomancy in Jewish Hands. Specimens from the Cairo Genizah. In: Palazzo – Zavattero, 2017. 271–288.; Benedetto, Marienza: Geomancy and Other Forms of Divination in the Jewish Middle Ages. In: Palazzo – Zavattero, 2017. 225–241.

Ennek értelmezése nagyon bonyolult, és asztrológiai képzettséget is megkövetel.

Léteznek azonban egyszerűsített technikák is, amikor csak a jeleket generálják a fent leírt módszernek megfelelően (vagy esetenként még azt is egyszerűsítik), azonban nem rendezik diagramba őket. Ilyenkor az értelmezésük mechanikus módon történik, egy előre elkészített listából egyszerűen kikeresik az adott jel jelentését, a gyakorlatot végző személy asztrológiai-mágikus képzettsége semmilyen szerepet nem játszik, és nem is szükséges.

Geomanciajelek. Kaufmann A 521, 84.

A Kaufmann-gyűjtemény kézirataiban mindkét módszer fellelhető: találkozhatsz diagramba rendezett jelekkel (Kaufmann A 521, 84.); illetve olyan elméleti munkával, mely a diagramban elfoglalt pozíciók és a jelek értelmezését tárgyalja igen részletesen (Kaufmann A 259, 37–50., 67–80.); kérdés-felelet listákkal, melyekben a feleleteket geomanciajelekhez rendelik hozzá (Kaufmann A 590, 628–631.; Kaufmann A 226, 6–82.). Végül pedig olyan kéziratot is találunk, melyben a geomanciajeleket egyfajta titkosírásként használják, és imaszövegbe illesztik őket – jelentésük ez esetben megfejthetetlen, és az ima misztikus jellegét erősítik (Kaufmann A 87, 432.).³⁰

Imaszövegbe illesztett geomanciajelek. Kaufmann A 87, 432.

Összefoglalva elmondható, hogy a Kaufmann-gyűjtemény kézirataiban gyakran találkozhatunk mágikus-misztikus ábrákkal, jelekkel vagy ilyen jellegű kiegészítésekkel, betoldásokkal, melyek sok esetben a kézirat témájához csak lazán vagy egyáltalán nem kötődnek. Annak megállapítása, hogy az előfordulások nagyobb vagy kisebb arányban jellemzőek-e a Kaufmann-gyűjtemény kézirataira, mint más hasonló forrásokra, továbbbi mélyreható vizsgálatokat igényelne. Azonban a héber kéziratokat őrző neves gyűjtemények szisztematikus felmérése ebből a speciális szempontból egyelőre még várat magára.

³⁰ Erről a témáról bővebben lásd: Zsom Dóra: Geomancia a Kaufmann-gyűjtemény kézirataiban. In: Péntek Dániel – Zsengellér József (szerk.): *Betűk és kövek. Hebraisztikai tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan, 2025. 158–165.